

Η διδασκαλία των εικαστικών μαθημάτων
στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση
και τα Διδασκαλεία (1833-1933)

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΑΥΤΗΣ ΕΙΝΑΙ ΝΑ παρουσιάσει ένα περίγραμμα της διδασκαλίας των μαθημάτων που αναφέρονται στα αναλυτικά προγράμματα ως «ζωγραφική», «σκιαγραφία», «χειροτεχνία», «ιχνογραφία», «καλλιγραφία» και γενικότερα «τεχνικά» ή «καλλιτεχνικά» μαθήματα. Χρονολογική αφετηρία το έτος 1833, όταν, με την ίδρυση της Γραμματείας των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως, προτάθηκε η σύσταση Τεχνοδιδασκτικών Σχολείων και, με τον τρόπο αυτό, τέθηκαν οι βάσεις για την καλλιτεχνική εκπαίδευση στην Ελλάδα. Οι αναφορές μας εκτείνονται μέχρι το 1933, όταν, με την ίδρυση των Παιδαγωγικών Ακαδημιών, καταργούνται τα Διδασκαλεία.

Η πολιτική της θεμελίωσης ενός σύγχρονου εκπαιδευτικού συστήματος, η ανάπτυξη μηχανισμών παραγωγής γνώσεων και η εγχάραξη νέων πολιτιστικών και ιδεολογικών προτύπων συνιστούν βασική προτεραιότητα του προγράμματος εκσυγχρονισμού που επιχειρήθηκε αμέσως μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Η πολιτική αυτή συνοδεύτηκε από μια σειρά μέτρων για την οργάνωση και τη λειτουργία της εκπαίδευσης.

Η εκπαιδευτική πολιτική των Βαυαρών οικοδομείται με νομοθετήματα του 1834, του 1836 και του 1837. Διαμορφώνεται έτσι το περίγραμμα της πρωτοβάθμιας, της δευτεροβάθμιας και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αντίστοιχα και τίθενται τα θεμέλια του εκπαιδευτικού συστήματος. Η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου υπήρξε ταχεία και η αύξηση του αριθμού των μαθητών

θεαματική. Το σχολικό δίκτυο εκτείνεται σε ολόκληρη την επικράτεια και η ανάπτυξή του αυτονομείται από τις τοπικές ιδιαιτερότητες, καθώς η εκπαίδευση μαζικοποιείται τόσο στα αστικά κέντρα όσο και τις επαρχίες, που διατηρούν τον έντονο αγροτικό τους χαρακτήρα.¹ Το άνοιγμα του σχολείου και η επέκτασή του καθιστούν την εκπαίδευση πεδίο κοινωνικής επένδυσης και μηχανισμό κοινωνικής κινητικότητας, που συντελεί αποφασιστικά στη διαμόρφωση του κοινωνικού χάρτη της χώρας.

Αναφορικά με την οργάνωση του προγράμματος διδασκαλίας, το περιεχόμενο των μαθημάτων και τον προσανατολισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε το συνολικό εκπαιδευτικό σύστημα ως μονοδιάστατο και «μονοδρομικό». Η πορεία στο σχολείο είναι κάθετη και εξαρχής συγκροτείται ένα και μόνο εκπαιδευτικό δίκτυο, εντός του οποίου οι κατώτερες βαθμίδες προετοιμάζουν τους μαθητές για τις ανώτερες, χωρίς να θεσπίζεται ένα παράλληλο σχολικό δίκτυο τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης, το οποίο θα παρείχε εξειδικευμένες γνώσεις και θα καλλιεργούσε συγκεκριμένες δεξιότητες. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση προοριζόταν να προσφέρει τις βασικές γνώσεις σε ευρύτερα στρώματα του πληθυσμού. Η φοίτηση συνεχιζόταν στο τριτάξιο Ελληνικό Σχολείο, το Σχολαρχείο, το οποίο αποτελούσε την πρώτη βαθμίδα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και προετοιμάζε τους μαθητές για το Γυμνάσιο. Το τελευταίο αποτελείται από τέσσερις τάξεις και προετοιμάζει, ουσιαστικά, τους μαθητές για το Πανεπιστήμιο.

Η διάρθρωση αυτή εξυπηρετεί ένα πρόγραμμα εγγραμματοσύνης και μείωσης του αναλφαριθμητισμού, ενώ συντελεί στην πολιτική και πολιτισμική ενοποίηση που συμβάλλει στην αλλαγή της φυσιογνωμίας της χώρας. Αν και η προσδοκία για κοινωνική άνοδο υλοποιείται μόνο με την προσπέλαση στις ανώτερες βαθμίδες του σχολικού δικτύου, η εκπαιδευτική πολιτική συνολικά απέβλεπε στη συγκρότηση μιας κατηγορίας «μορφωμένων», δηλαδή φορέων των νέων αξιών και κανόνων που αντιπροσωπεύει το σύγχρονο πολιτικό σύστημα οργάνωσης της κοινωνίας. Όσον αφορά τον προσανατολισμό της εκπαιδευτικής διαδικασίας και το περιεχόμενο των αναλυτικών προγραμμάτων,

1. Βλ. γενικά Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977.

είναι σαφές το προβάδισμα της κλασικής παιδείας. Η διδασκαλία θεμελιώνεται σε μίαν αντίληψη που προτάσσει την «εθνική παράδοση».

Για τη σχολική πράξη ο προσανατολισμός αυτός σημαίνει την κυριαρχία ενός αρχαϊστικού ιδεώδους, διαπνεόμενου από την αρχαιομάθεια και την προγονολατρία. Και, ασφαλώς, αυτός ο προσανατολισμός του σχολείου υπηρετεί το πρόταγμα συγκρότησης εθνικής ταυτότητας και ενοποίησης του χώρου σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού. Εξάλλου, ο ευρωπαϊκός κλασικισμός που υιοθετείται αποτελεί με τη σειρά του σημείο επαφής με την Ευρώπη στην προοπτική του «εξευρωπαϊσμού» της χώρας. Στη βάση αυτής της διττής ιδεολογικής αναφοράς και κατεύθυνσης, που εγγυάται τη διασφάλιση της εθνικής παράδοσης εντάσσοντάς την σε νέο, σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και προοπτική, διαμορφώνονται οι αρχές οργάνωσης και λειτουργίας του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος.²

Ανάλογες κατευθύνσεις θα καθορίσουν και τις αισθητικές αντιλήψεις της εποχής. Η επίδραση του γερμανικού νεοκλασικισμού ενισχύει τη στροφή του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος προς την αρχαιότητα. Είναι χαρακτηριστική η φράση του Φρειδερίκου Τις: «Όσο για το αίσθημα του τι είναι ωραίο, φυσικό και υπέροχο, θα αναπτυχθεί με την ανάγνωση και την εξέταση αποσπασμάτων των κλασικών συγγραφέων».³

Στην καλλιτεχνική δημιουργία θα αντικατοπτριστούν με τον πλέον σαφή τρόπο αυτές οι τάσεις: κλασικισμός ως αναφορά στην αρχαιότητα, ακαδημαϊσμός ως προσαρμογή στις ευρωπαϊκές εξελίξεις. Οι δύο κύριοι πόλοι μεταξύ των οποίων κινούνται οι Έλληνες καλλιτέχνες το 19ο αιώνα είναι το απώτερο και το ύψιστο πρότυπο του πολιτισμού της αρχαίας Ελλάδας καθώς και η προηγμένη επιστημονικά, τεχνικά, οικονομικά και με υψηλό βιοτικό επίπεδο Δυτική Ευρώπη.⁴

2. Αλ. Δημαράς, «Ξένες επιδράσεις στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, τ. Ζ' (1978), σσ. 60-68.

3. Φ. Τις, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια* (εισ.-επιμ. Τ. Βουρνιάς), Αθήνα, Τολίδη, 1972, σ. 115.

4. Βλ. σχετικά, Χρ. Χρήστου, *Η ελληνική ζωγραφική 1832-1922*, Αθήνα, εκδ. Εθνικής Τράπεζας, 1981, και Στ. Λυδάκης, *Η ιστορία της νεοελληνικής ζωγραφικής*, Αθήνα, Μέλισσα, 1976.

Και τα δύο αυτά πρότυπα είναι σαφώς απομακρυσμένα από την πραγματικότητα της νεοελληνικής κοινωνίας και, επομένως, παρακάμπτουν κάθε αυθεντική μορφή καλλιτεχνικής έκφρασής της. Η μεταβυζαντινή και λαϊκή τέχνη, με τα αδιαβάθμητα χρώματα και την έλλειψη ακαδημαϊκής προοπτικής, αγνοούνται ή και περιφρονούνται. Ο θαυμασμός του «αστικού» κοινού προκαλείται από την ικανότητα και τις δεξιότητες απομίμησης της φύσης, των αντικειμένων και των προσώπων. Οι προσωπογραφίες ιδίως οφείλουν να αναδεικνύουν πρωτίστως τον εξευρωπαϊσμό των απεικονιζομένων, την υπέρβαση της ανατολίτικης νοοτροπίας, την ομοιότητα με τα πρότυπά τους.

Η Ακαδημία Καλών Τεχνών του Μονάχου θα γίνει ο σημαντικότερος πόλος έλξης Ελλήνων καλλιτεχνών. Ταυτόχρονα, ένα πλήθος ξένων καλλιτεχνών ζουν, εργάζονται και παραδίδουν μαθήματα στην Ελλάδα, οι οποίοι και θα στελεχώσουν κατά κύριο λόγο το Πολυτεχνικόν Σχολείον ή Σχολείον των Τεχνών, που ιδρύεται το 1836.⁵ Τα πρώτα χρόνια από την ίδρυσή του, το Σχολείον των Τεχνών λειτουργεί ως επαγγελματικό σχολείο, με σκοπό να επιμορφώσει τους λαϊκούς καλλιτέχνες και τεχνίτες. Η διδασκαλία γίνεται τις Κυριακές και εορτές και στο πρόγραμμά του περιλαμβάνονται μαθήματα ελεύθερου και αρχιτεκτονικού σχεδίου, προπλαστικής και καλλιγραφίας.⁶ Το 1843, το πρόγραμμα των μαθημάτων διευρύνεται και το Σχολείον των Τεχνών διαιρείται σε τρία τμήματα: ένα που λειτουργεί τις Κυριακές και τις αργίες με σκοπό «την τελειοποίησιν των επαγγελλομένων διαφόρους τέχνας», ένα τμήμα καθημερινό, «όπου θέλει διδάσκεισθαι μεθοδικώς παίδες προορισμένοι εις τας βιομηχανικάς τέχνας», και σε ένα τρίτο τμήμα, επίσης καθημερινό, αφιερωμένο στην «διδασκαλίαν των ωραίων τεχνών».⁷

5. Οι κυριότεροι Γερμανοί ζωγράφοι που εργάστηκαν και δίδαξαν στην Αθήνα είναι οι Ες, Ρότμαν, Τις, Σάιτς, Απ, Λάνγκε, Κράτενμπεργκ, Σέρερ, Γκούγκενμπέργκερ, Βουρμ, Ρουγκέντε και Γκρίμμενελ. Βλ. σχετικά, Φ. Γιοφύλλη, *Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης, 1821-1941*, τ. Α', σ. 122.

6. Κοινοποίηση Γραμματείας Εσωτερικών, «Περί συστάσεως Πολυτεχνικού Σχολείου», 15 Οκτωβρίου 1837, *ΕτΚ*, φ. 35, 6 Νοεμβρίου 1837.

7. Β.Δ. «Περί διοργανισμού του εν Αθήναις Σχολείου των Τεχνών», 22 Οκτωβρίου 1843, *ΕτΚ*, φ. 38, 9 Νοεμβρίου 1843.

Τη διεύθυνση του σχολείου ανέλαβε ο Λύσανδρος Κουτατζόγλου, σημαντικός αρχιτέκτονας, ο οποίος διαδέχθηκε τον Βαυαρό Τσέντνερ και παρέμεινε στη θέση αυτή μέχρι το 1862. Στην περίοδο αυτή αποκρυσταλλώνεται και το πρόγραμμα διδασκαλίας σύμφωνα με τα πρότυπα των ευρωπαϊκών ακαδημιών, που γνώρισαν εκρηκτική διάδοση στα χρόνια του νεοκλασικισμού. Οι απόφοιτοι της σχολής, πέραν της καλλιτεχνικής τους δημιουργίας, υπήρξαν και οι πρώτοι Έλληνες που δίδαξαν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης και τα διδασκαλεία ως «διδάσκαλοι ιχνογραφίας». ⁸ Οι διδάσκαλοι της ιχνογραφίας δεν διέθεταν ειδική παιδαγωγική κατάρτιση, αφού το μάθημα της παιδαγωγικής εντάχθηκε στο πρόγραμμα της Σχολής Καλών Τεχνών πολλά χρόνια αργότερα, το 1935, με σχετικό νομοθετικό διάταγμα.

Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι την οθωνική περίοδο η ιχνογραφία διδασκόταν στη μέση εκπαίδευση. Ο Φ. Τις θεωρούσε σημαντική τη διδασκαλία της ιχνογραφίας τόσο στα βασιλικά κολέγια που πρότεινε να ιδρυθούν όσο και στα ελληνικά σχολεία (Σχολαρχεία). ⁹ Ήδη, το 1835, διορίστηκε στο Γυμνάσιο Αθηνών ως καθηγητής ζωγραφικής ο Γερμανός Λάγγε, τα μαθήματα του οποίου είχαν δικαίωμα να παρακολουθούν και οι μαθητές του Ελληνικού Σχολείου αλλά και «όσοι, χωρίς να κάμουν σπουδάς, θέλουν να μετέλθουν το εμπόριον ή άλλο επάγγελμα». ¹⁰

Από τις διάφορες πηγές διαπιστώνουμε ότι η εξέλιξη του ωρολόγιου προγράμματος, όσον αφορά τη διδασκαλία της ιχνογραφίας και της καλλιγραφίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, έχει ως εξής: το 1836 ιχνογραφία και

8. «Εκ των εξερχομένων εκ του Σχολείου των Τεχνών μαθητών όσοι [...] έλαβον το ανήκον απολυτήριο, θέλουν λαμβάνεσθαι κατά προτίμησιν υπ' όψιν παρά του επί των Εσωτερικών Υπουργού εις τους διορισμούς ιχνογραφιών». Β. Δ. 29 Απριλίου 1851, «Περί των μαθητών του Σχολείου των Τεχνών», *ΕτΚ*, φ. 13, 24 Μαΐου 1851.

9. Φ. Τις, *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, ό.π., σ. 142.

10. Δηλοποίηση Γρ. Ε.Δ.Ε. «Περί διορισμού διδασκάλου ζωγραφικής εις το Γυμνάσιον Αθηνών», 27 Σεπτεμβρίου 1835, *ΕτΚ*, φ. 10, 6 Οκτωβρίου 1835. Σχετικά με τον εξοπλισμό του σχολείου με υλικά και όργανα για τη διδασκαλία του μαθήματος, είναι χαρακτηριστική η δωρεά της δούκισσας της Πλακεντίας, η οποία ανέλαβε επίσης «να προσκαλέση και ιδίαις δαπάναις εκ Γαλλίας διδάσκαλον έμπειρον της ωραίας αυτής τέχνης προς όφελος της ελληνικής νεολαίας». Δηλοποίησης Γρ. Ε.Δ.Ε. «Περί προσφοράς τινός της Κυρίας Δουκίσσας της Πλακεντίας», 13 (25) Δεκεμβρίου 1838, *ΕτΚ*, φ. 45, 31 Δεκεμβρίου 1838.

καλλιγραφία 4 ώρες σε σύνολο 188, το 1867 4 ώρες σε σύνολο 207, το 1884 5 ώρες σε σύνολο 202 και το 1914 9 ώρες σε σύνολο 211, και για τα επτά έτη, δηλαδή όσο διαρκούσε η δευτεροβάθμια εκπαίδευση.¹¹

Οι συνθήκες που επικρατούσαν στην ελληνική εκπαίδευση, με τον ελλιπή εξοπλισμό και την έλλειψη ειδικών διδασκάλων, δεν επέτρεψαν τη διδασκαλία των μαθημάτων αυτών σε όλα τα σχολεία και ιδιαίτερα σε εκείνα των επαρχιών. Αντίθετα, σε ορισμένα σχολεία του κέντρου, κυρίως αυτά η χρηματοδότηση των οποίων ενισχυόταν με κληροδοτήματα, η διδασκαλία της ιχνογραφίας ήταν σημαντικά αναβαθμισμένη. Όπως φαίνεται στο ωρολόγιο πρόγραμμα του Βαρβάκειου Λυκείου, του έτους 1886, η ιχνογραφία διδασκόταν σε όλες τις τάξεις, και συνολικά (σε εβδομαδιαίες ώρες και για επτά έτη) 16 ώρες σε σύνολο 237 ωρών διδασκαλίας.¹²

Σύμφωνα με το νόμο του 1834 για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, στο σχολικό πρόγραμμα του δημοτικού σχολείου συμπεριλαμβάνεται και η διδασκαλία της γραμμικής ιχνογραφίας, ενώ στις προϋποθέσεις και τις ζητούμενες γνώσεις όσων προορίζονταν να διορισθούν ως δημοδιδάσκαλοι αναφερόταν, μεταξύ άλλων, και «ιδέα ζωγραφικής».¹³

Η διδασκαλία των μαθημάτων γινόταν με βάση τον οδηγό της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, την οποία ο παιδαγωγός Ηλίας Κοκκώνης είχε προσαρμόσει στην ελληνική πραγματικότητα ήδη από το 1830.¹⁴ Σύμφωνα με το σύστημα αυτό, ένας δάσκαλος μπορούσε να διδάξει εκατοντάδες παιδιά με τη βοήθεια των πιο προχωρημένων μαθητών, που ονομάζονταν πρωτόσχολοι. Η επιλογή και καθιέρωση αυτής της μεθόδου, σύμφωνα με τα γαλλικά πρότυπα, ήδη από την καποδιστριακή περίοδο, συνδέθηκε με τη γρήγορη επέκταση του σχολικού δικτύου και θα πρέπει να συσχετισθεί με την έλλειψη διδακτηρίων και εκπαιδευτικού προσωπικού, ενώ αντιστοιχούσε και στις παραδοσιακές οικονομικές και κοινωνικές δομές και στο επίπεδο των «αναγ-

11. Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, ό.π., σ. 555.

12. Α. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Αθήνα, Ερμής, 1990, τ. Α', σ. 266.

13. Νόμος Περί Δημοτικών Σχολείων, 6/18 Φεβρουαρίου 1834, άρθρα 1, 8, 17, *ΕτΚ*, φ. 11, 3/15 Μαρτίου 1834.

14. Σχετικά με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, βλ. Π. Παπακωνσταντίνου, *Ιστορία της Εκπαίδευσης*, Αθήνα, Ο.Ε.Σ.Β, 1990, σσ. 62-74.

καίων γνώσεων» που αυτές απαιτούσαν. Έτσι, και μετά την έλευση του Όθωνα και την εγκαθίδρυση της Αντιβασιλείας, το σύστημα δεν άλλαξε, καθώς οι ανάγκες για μαζική εκπαίδευση και οι οικονομικές συνθήκες δεν επέτρεπαν τις εκπαιδευτικές δαπάνες που προϋπέθετε η εφαρμογή της συν-διδασκτικής μεθόδου των Γερμανών.

Η διδασκαλία των μαθημάτων στα αλληλοδιδασκτικά σχολεία γινόταν σε ένα πλαίσιο αυστηρών και τυπικών κανόνων και στηριζόταν σε έναν απόλυτα ιεραρχημένο τρόπο οργάνωσης της σχολικής εργασίας.¹⁵ Ο οδηγός της μεθόδου καθόριζε ακόμη και τις παραμικρές λεπτομέρειες των κινήσεων των μαθητών, καθώς και την οργάνωση του σχολικού χρόνου και χώρου. Μεταξύ του απαραίτητου εξοπλισμού που έπρεπε να διαθέτει το αλληλοδιδασκτικό σχολείο ήταν και πίνακες με τα κυριότερα σχήματα της γραμμικής ιχνογραφίας, «ώστε να έχουν ταύτα ως υποδείγματα οι μαθηταί».

Το μάθημα της γραμμικής ιχνογραφίας διδασκόταν στους μαθητές των τεσσάρων ανωτέρων κλάσεων της γραφής, οι οποίοι διαιρούνταν σε οκτώ κλάσεις, και διαρκούσε τρία τέταρτα της ώρας. Στην πρώτη κλάση μάθαιναν να γράφουν «γραμμάς και γωνίας», στη δεύτερη τρίγωνα και τετράγωνα, στην τρίτη πολύγωνα, στην τετάρτη πυραμίδες και πρίσματα, στην πέμπτη κύκλους και κανονικά πολύγωνα, στην έκτη ελλείψεις και στερεομετρικά σχήματα, στην έβδομη αγγεία και στην όγδοη σχεδίαζαν εικόνες μηχανών. Η μη ενθάρρυνση πρωτοβουλιών και ανάπτυξης προσωπικών δεξιοτήτων είναι προφανής, αφού η διδασκαλία στηριζόταν στην αντιγραφή των «προτύπων» από τους μαθητές οι οποίοι ενεργούσαν μόνο «κατ' επιταγήν».

Αυτή η μηχανιστική διδασκαλία άρχισε σταδιακά να αμφισβητείται από τους εκπαιδευτικούς και να θεωρείται άγονη και αναποτελεσματική, ιδιαίτερα από το 1850 και μετά, οπότε εφαρμόστηκε η λεγόμενη «μεικτή» μέθοδος. Το 1880, με σχετικό διάταγμα καταργήθηκε η αλληλοδιδασκτική με την καθιέρωση της συνδιδασκτικής μεθόδου, οργανωμένης σύμφωνα με τα γερμανικά πρότυπα. Ο πυρήνας των Ελλήνων παιδαγωγών που είχαν φοιτήσει σε εκπαιδευτικά ιδρύματα της Γερμανίας φαίνεται ότι λειτούργησε αποτελεσμα-

15. Ι. Π. Κοκκώνης, *Εγχειρίδιον δια τα αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της Αλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαραζίνου*, Αίγινα 1830.

τικά στην κατεύθυνση αυτή.¹⁶ Η πρόβλεψη για τη διδασκαλία του μαθήματος της γραμμικής ιχνογραφίας και οι σχετικές οδηγίες που παρέχονταν από τον οδηγό δεν εξασφάλιζαν και την υλοποίηση των προγραμμάτων. Τα περισσότερα σχολεία υπολειπόμενα, αφού η πλημμελής κατάρτιση των δημοδιδασκάλων, η ανεπάρκεια των διδακτηρίων και ο ελλιπής εξοπλισμός προσδιόριζαν το επίπεδο της παρεχόμενης εκπαίδευσης μόνο σε λίγες γνώσεις ανάγνωσης, γραφής και αριθμητικής. Οι δήμοι, στους οποίους είχε δοθεί η αρμοδιότητα της χρηματοδότησης του πρωτοβάθμιου σχολείου, δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν ενώ η κεντρική εξουσία προσπαθούσε να παρέμβει με εγκυκλίους και διοικητικά μέτρα, χωρίς, όμως, και να εξασφαλίζει τις ουσιαστικές προϋποθέσεις για την εύρυθμη λειτουργία των σχολείων.

Είναι χαρακτηριστική η εγκύκλιος υπ. αρ. 8824 της 22ας Οκτωβρίου 1865, του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδύσεως, προς τους διδασκάλους, σχετικά με την αδιαφορία των τελευταίων να διδάξουν το μάθημα της γραμμικής ιχνογραφίας:

Αλλ' αγνοούμεν διατί το μάθημα τούτο, τόσο χρήσιμον και δια πάσας μεν τας τάξεις της κοινωνίας, ιδίως δε δια τους παίδας εκείνους, όσοι μέλλουσι να επιδοθώσιν εις οποιονδήποτε βιομηχανικόν επάγγελμα, όχι μόνον δεν διδάσκεται, αλλ' ούτε κατ' όνομα είναι γνωστόν εν τοις πλείστοις, ίνα μη είπωμεν πάσι τοις δημοτικοίς σχολείοις, ενώ και εν τω διδασκαλίω υπήρχεν υποχρεωτική η παράδοσις αυτού εις τους εν αυτώ μετεκπαιδευθέντας δημοδιδασκάλους και ο της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου εν χρήσει οδηγός πραγματεύεται περί αυτού δια μακράν εν ιδιαιτέρω κεφαλαίω και βιβλία εξεπονήθησαν και εξεδόθησαν κανονίζοντα την διδασκαλίαν του. Παραγγέλλομεν επομένως υμίν, όσοι δι' οποιονδήποτε λόγον παραμελήσατε την διδασκαλίαν του αναγκαιοτάτου αυτού μαθήματος να εισαγάγετε ταύτην αμέσως εν τοις σχολείοις α διέπετε, προσδιορίζοντες την απαιτούμενην προς τούτο ώραν συμφώνως ταις διατάξεις του οδηγού και φροντίζοντες, όπως οι μαθηταί υμών προμηθευθώσι το προς τούτο χρήσιμον βιβλίον, προαναγγέλλοντες δε αυτοίς, ότι εν τας γεννησομένας εξετάσεις η άγνοια του μαθήματος τούτου θέλει εμποδίσει τον προβιβασμόν ή την απόλυσιν αυτών.¹⁷

16. Π. Παπακωνσταντίνου, Α. Ανδρέου, *Τα διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης (1875-1914)*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1992, σ. 59.

17. Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, Ο.Ε.Σ.Β, Αθήνα 1942, σσ. 69-70.

Στην επιχειρηματολογία της εγκυκλίου, διατυπώνονται και οι εκπαιδευτικές αντιλήψεις της εποχής, σύμφωνα με τις οποίες η διδασκαλία του μαθήματος συνδέεται με την ανάπτυξη κάποιων δεξιοτήτων απαραίτητων για τη μετέπειτα επαγγελματική πορεία μερίδας μαθητών. Όσον αφορά τις παραινέσεις για την εφαρμογή του στη σχολική πράξη, η ευθύνη αποδίδεται στην εγχαραγμένη νοοτροπία των εκπαιδευτικών, που υποτιμούσε τη σημασία του μαθήματος, χωρίς να λαμβάνεται υπόψη η ελλιπής κατάρτιση που παρείχαν τα διδασκαλεία, η κατάσταση των διδακτηρίων και η έλλειψη εποπτικού υλικού, αλλά και το γεγονός ότι οι προσδοκίες της μεγάλης πλειοψηφίας των μαθητών περιορίζονταν μόνο στην απόκτηση στοιχειωδών γνώσεων.

Σε ένα πλήθος εγκυκλίων της εποχής, η πραγματικότητα των εκπαιδευτικών πραγμάτων φαίνεται να αγνοείται και η κεντρική εξουσία αρκείται συνήθως στη μετακύληση των ευθυνών στους δημοδιδασκάλους ή τις τοπικές αρχές. Είναι χαρακτηριστικό ότι, μέχρι το 1880, δεν υπήρχε σαφώς διατυπωμένο πρόγραμμα μαθημάτων για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η διδασκαλία γινόταν, στην καλύτερη περίπτωση, με βάση τον οδηγό της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, ο οποίος προσαρμοζόταν στην επάρκεια και τις αντιλήψεις του κάθε εκπαιδευτικού. Το 1855, ανατίθεται στους ίδιους τους δασκάλους η σύνταξη ωρολόγιου προγράμματος, «τη συμπράξει της εφορευτικής επιτροπής».¹⁸ Ο φαύλος κύκλος στον οποίο οδηγούσε η ανάθεση αυτή είναι αυτονόητος, αν μάλιστα συνυπολογισθεί ότι στις εφορευτικές επιτροπές των σχολείων, σύμφωνα με το νόμο του 1834, συμμετείχαν τοπικοί παράγοντες, οι οποίοι δεν διέθεταν καμιά παιδαγωγική κατάρτιση και δεν είχαν καμία σχέση με την εκπαίδευση ενώ, σε πολλές περιπτώσεις, ήταν αναλφάβητοι.

Το έτος 1880, με τη μεταβολή του συστήματος διδασκαλίας και την καθιέρωση της συνδιδασκτικής μεθόδου, οι τάξεις των δημοτικών σχολείων προσδιορίστηκαν σε τέσσερις. Το ίδιο έτος, στις 15 Φεβρουαρίου, εκδόθηκαν από τον γενικό επιθεωρητή Δ. Πετρίδη και επικυρώθηκαν από τον υπουργό οι «στοιχειώδεις πρακτικαί οδηγίαι της διδασκαλίας των μαθημάτων εν τοις

18. *Αυτόθι*, σ. 90.

δημοτικούς σχολείους».¹⁹ Πρόκειται για το πρώτο πρόγραμμα της δημοτικής εκπαίδευσης, στο οποίο τίθεται ο σκοπός του σχολείου, τα καθήκοντα των διδασκάλων, η διδακτέα ύλη και, σε γενικές γραμμές, η μέθοδος διδασκαλίας. Το μάθημα της ιχνογραφίας διδάσκεται στους μαθητές των δύο τελευταίων τάξεων 3 ώρες εβδομαδιαίως σε σύνολο ωρών για κάθε τάξη 32. Και για τις τέσσερις τάξεις μαζί, οι ώρες της ιχνογραφίας είναι 6, στις 109 διδακτικές ώρες. Η καλλιγραφία δεν αναφέρεται ως ανεξάρτητο μάθημα αλλά «εκ των 12 ωρών των Ελληνικών δύο καθ' εβδομάδα διατίθενται δια καλλιγραφικές ασκήσεις».

Πρόβλεψη σχετικά με την προσχολική εκπαίδευση γίνεται για πρώτη φορά με τον ΒΤΜΘ' νόμο του έτους 1895 και με το σχετικό διάταγμα του 1896,²⁰ σύμφωνα με το οποίο επιτρέπεται σε ιδιώτες «ανεγνωρισμένης χρηστότητας» να ιδρύουν νηπιαγωγεία για παιδιά ηλικίας 3 έως 6 ετών, μετά από έγκριση του υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Στο ίδιο διάταγμα (άρθρο 4) δίνεται αναλυτικά κατά τάξεις το ωρολόγιο πρόγραμμα και το περιεχόμενο της διδασκαλίας. Μεγάλο μέρος του χρόνου διατίθεται σε ιχνογραφικές και χειροτεχνικές δραστηριότητες και απασχολήσεις:

ιχνογραφία δια ξυλαρίων, ζωγραφική, σχεδιογράφησις δια κόκκων οσπρίων, σχεδιογράφησις δια κεντημάτων βελόνης επί χάρτου, απαρτισμός σχεδιογραφημάτων δια πλινθιδίων ή δια κοπής χάρτου και συγκολλήσεως των τεμαχίων, πλαστικής κλπ..

Το προτεινόμενο σύστημα απηχεί τις αντιλήψεις του Γερμανού παιδαγωγού Friedrich Fröbel (1782-1852) και θα πρέπει να συσχετισθεί και με την Πραγματεία περί του Φροβελιανού Συστήματος που συνέγραψε η Αικατερίνη Λασκαρίδου. Με τη Λασκαρίδου συνδέεται γενικότερα και η εκπαίδευση των νηπιαγωγών, αφού με δικές της ενέργειες ιδρύθηκε, το 1880, το Ελληνικό

19. Βλ. γενικά, *αυτόθι*, σσ. 90-102.

20. Β.Δ. «Περί συστάσεως νηπιαγωγείων», 30 Απριλίου 1896, *ΕτΚ*, φ. 68, 23 Μαΐου 1896.

Παρθεναγωγείο, όπου εκπαιδεύτηκαν οι πρώτες νηπιαγωγοί, ενώ το 1897 ιδρύθηκε το Διδασκαλείο Νηπιαγωγών στην Καλλιθέα, το οποίο διηύθυνε.²¹

Το 1894, καταρτίστηκε από τον παιδαγωγό Χ. Παπαμάρκο το πρώτο άρτιο πρόγραμμα για τους διάφορους τύπους των δημοτικών σχολείων.²² Στα τετρατάξια δημοτικά σχολεία αρρένων, η ιχνογραφία διδάσκεται στις δύο τελευταίες τάξεις 2 ώρες εβδομαδιαίως, σε σύνολο διδακτικών ωρών 32 και 36 αντίστοιχα. Συνολικά και για τις τέσσερις τάξεις οι ώρες διδασκαλίας είναι 4 σε σύνολο 122 ωρών. Για τις δύο μικρότερες τάξεις δεν προβλέπεται διδασκαλία σε συγκεκριμένες ώρες «αλλά συμπαρακολουθεί και υποβοηθεί την αισθητοποίηση διδασκαλιών». Για την τρίτη τάξη η διδακτέα ύλη προσδιορίζεται στην απεικόνιση ευθειών γραμμών και διαφόρων απλών σχημάτων ενώ διδάσκονται «τα στοιχειωδέστατα περί φωτός και σκιάς». Στην τετάρτη τάξη οι μαθητές εξασκούνται στη σχεδίαση καμπυλών και σχημάτων «εξ ευθειών και καμπυλών αποτελούμενων», καθώς και στα «σπουδαιότατα των διδαγμάτων της σκιαγραφίας καθ' υποδείγματα». Αναλυτικές οδηγίες δίνονται και για την καλλιγραφία, η οποία διδάσκεται στις τρεις μεγαλύτερες τάξεις ως ανεξάρτητο μάθημα 2 ώρες εβδομαδιαίως.

Για τα τετρατάξια δημοτικά σχολεία των θηλέων οι ώρες και το πρόγραμμα διδασκαλίας όσον αφορά την ιχνογραφία και την καλλιγραφία παραμένουν ίδιες, προστίθεται, όμως, και το μάθημα των «χειροτεχνημάτων», που διδάσκεται σε όλες τις τάξεις 4 ώρες εβδομαδιαίως. Το πρόγραμμα προσδιορίζει το είδος των χειροτεχνημάτων, καθώς οι μαθήτριες διδάσκονταν «ποικιλτικήν», «πλεκτικήν», «ραπτικήν» και «κοπτικήν». Αυτή η διαφοροποίηση του προγράμματος στα σχολεία θηλέων, στην οποία θα πρέπει να προστεθεί και η απάλειψη της διδασκαλίας της γεωμετρίας και της φυσικής, συσχετίζεται βεβαίως με τις παιδαγωγικές αλλά και τις γενικότερες αντιλήψεις της εποχής σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο της γυναίκας.²³

21. Αλ. Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., τ. Β', σσ. 8-13, και Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα 1984, τ. Β', σ. 113.

22. Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδευσεως*, ό.π., σσ. 97-105.

23. Βλ. γενικά Σ. Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1939)*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1986.

Η ίδια στάση αποτυπωνόταν και στο νόμο του 1834, σύμφωνα με τον οποίο «εις τα των κορασιών σχολεία θέλει γίνεσθαι γύμνασις εις τα γυναικεία εργόχειρα», αλλά και διαπερνά τη γυναικεία εκπαίδευση ολόκληρης της εξεταζόμενης περιόδου, αφού σε όλες τις περιπτώσεις το πρόγραμμα στα σχολεία θηλέων «παραλλάσσεται» ώστε τα μαθήματα «να προσαρμόζονται προς το γυναικείον φύλλον».

Στα προγράμματα αυτά θα πρέπει να συνυπολογιστεί και το σχετικό υλικό όπως και τα βοηθήματα, προκειμένου να γίνουν αντιληπτές η μεθοδολογία και η ατμόσφαιρα της διδασκαλίας των μαθημάτων, όπου βέβαια εφαρμόζονται αυτές οι κατευθύνσεις. Τη μέθοδο διδασκαλίας την υπαγόρευαν τα τυπωμένα «τετράδια της ιχνογραφίας», με τις τελείες, που οδηγούσαν το χέρι του παιδιού προκειμένου να χαράξει μια γραμμή ή και ολόκληρο σχήμα, ενώ δεν έλειπαν και τα έτοιμα για αντιγραφή υποδείγματα «μετά σκιάς». Η επικρατούσα λογική της αντιγραφής οδηγούσε στην αναπαραγωγή προκατασκευασμένων γραμμών και σχημάτων. Το ίδιο πνεύμα της αντιγραφής επικρατούσε ακόμη και στα ανώτερα Παρθεναγωγεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας.

Με την ίδρυση των εξατάξιων δημοτικών σχολείων καταρτίστηκε νέο αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων, σύμφωνα με το διάταγμα της 17ης Σεπτεμβρίου 1913. Η ιχνογραφία διδάσκεται σε όλες τις τάξεις, 3 ώρες στις δύο πρώτες και 2 στις υπόλοιπες, ενώ στις δύο τελευταίες συνδιδάσκεται με την καλλιγραφία. Από το αναλυτικό πρόγραμμα φαίνεται και η ανάπτυξη του μαθήματος. Σε ό,τι αφορά το μάθημα της ιχνογραφίας, προβλέπονται τα εξής:

Α' τάξις: Ζωγράφισις από μνήμης απλών αντικειμένων, περί ων εγένετο λόγος εις τα παραμύθια (μαχαίρια, ψαλίδια, ποτήρια κλπ.) ή αντικειμένων της αρεσκείας των ή σκηνών του βίου των.

Β' τάξις: Ιχνογράφησις από μνήμης απλών αντικειμένων, περί ων εγένετο λόγος εν τη αναγνώσει [...] ως και αντικειμένων της αρεσκείας των.

Γ' τάξις: Ιχνογράφησις από φύσεως αντικειμένων επιπέδου επιφανείας άνευ βάθους και σκιάς π.χ. προσόψεως, οικιών, εκκλησιών κλπ..

Δ' τάξις: Ιχνογράφησις από φύσεως αντικειμένων συνθετοτέρων, προερχομένων εκ της διδασκαλίας των άλλων μαθημάτων (φύλλα δένδρων, καρποί, άνθη, πτηνά κλπ.).

Ε' τάξις: Εισαγωγή εις την απεικόνισιν απλών σωμάτων προοπτικής και μετά στοιχειώδους σκιάς, ήτοι ιχνογράφησις από φύσεως στερεών σωμάτων γεωμετρίας κλπ.

ΣΤ' τάξις: Ιχνογράφησις ωσαύτως από φύσεως μορφών συνθετοτέρων μετά φωτοσκιάς, ήτοι κιβωτίων κλειστών, ημικλειστών και ανοικτών θυρών κλπ..

Όσον αφορά το μάθημα της χειροτεχνίας, η διδασκαλία του αναπτύχθηκε σε όλες τις τάξεις, από 3 ώρες εβδομαδιαίως για τις δύο πρώτες και από 2 για τις μεγαλύτερες. Το ωρολόγιο πρόγραμμα είναι κοινό στα σχολεία αρρένων και θηλέων. Το περιεχόμενο της διδασκαλίας, όμως, διαφοροποιείται, αφού τα κορίτσια διδάσκονται τη ραπτική, το κέντημα και την πλεκτική, ενώ τα αγόρια δημιουργούν κατασκευές από χαρτόνι, σύρμα ή ξύλο.

Αξιοσημείωτο είναι ότι στις δύο τελευταίες τάξεις των σχολείων αρρένων διδάσκονται και στοιχειώδη μαθήματα πλαστικής. Το υλικό που προτείνεται είναι ο πηλός, που χρησιμοποιείται για την κατασκευή μικρογλυπτών («ανθέων, αρχαίων αγγείων, αναγλύφων κλπ.»). Το πρόγραμμα αυτό, του 1913, επηρεασμένο από τις αντιλήψεις του «σχολείου εργασίας» διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζεται εδώ.

Το Ανώτερο Παρθεναγωγείο του Βόλου ίσως αποτελεί, για ολόκληρη την περίοδο, την πρώτη περίπτωση όπου η διδασκαλία των εικαστικών μαθημάτων συνδέθηκε συνειδητά και ουσιαστικά με την αισθητική καλλιέργεια και την ελεύθερη έκφραση. Ο πειραματικός χαρακτήρας του σχολείου, που ιδρύθηκε το 1908, και το ρηξικέλευθο παιδαγωγικό πρόγραμμα διδασκαλίας, που εφάρμοσε ο ιδρυτής του Αλέξανδρος Δελμούζος, προκάλεσαν μια σειρά από αντιδράσεις στην κοινωνική ζωή του Βόλου και επέφεραν την απότομη διακοπή της λειτουργίας του τον Μάρτιο του 1911.²⁴

Το βασικό χαρακτηριστικό του προγράμματος του Δελμούζου είναι ο ριζικός αναπροσανατολισμός και η στροφή από τον κλασικισμό στο παρόν του νέου ελληνισμού, πραγματώσεις που βρίσκονται σε αντίστοιχία με τα ιδανικά του δημοτικισμού. Η ιδιαίτερη σημασία που δόθηκε στην αισθητική αγωγή αποτελεί χαρακτηριστικό σημείο αυτών των παιδαγωγικών επιδιώξεων. Σύμφωνα με

24. Βλ. γενικά, Χ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, Αθήνα, ΙΑΕΝ, 1989.

το πρόγραμμα διδασκαλίας, που αποδεσμεύθηκε από τα επίσημα προγράμματα, το μάθημα της γυμναστικής-ζωγραφικής διδασκόταν 2 ώρες εβδομαδιαίως στις δύο πρώτες τάξεις (σε σύνολο 30 και 28 ωρών αντίστοιχα) και 3 ώρες στην τρίτη τάξη (σε σύνολο 29 ωρών). Διδασκόταν επίσης η χειροτεχνία στο πλαίσιο του μαθήματος των οικοκυρικών. Σημαντική καινοτομία υπήρξε η εισαγωγή της διδασκαλίας της ιστορίας της τέχνης στις δύο μεγαλύτερες τάξεις μία ώρα εβδομαδιαίως. Η διδασκαλία της ιστορίας της τέχνης βασιζόταν σε φωτογραφίες έργων της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής αλλά και της νεότερης ζωγραφικής (Ν. Γύζης, Ν. Λύτρας κλπ.). Το μάθημα δίδαξε ο ίδιος ο Α. Δελμούζος, ο οποίος αναφέρει σχετικά με το περιεχόμενο και τη μεθοδολογία:

Έπρεπε πρώτα οι μαθήτριες να συλλάβουν εποπτικά το σύνολο, τη σύνθεση [...] ύστερα η πρώτη συνολική εντύπωση να βαθύνει με λεπτομερειακή εξέταση, να βρουν δηλαδή την ώρα, το φωτισμό [...] έτσι με το καλαισθητικό αντίκρουσμα, που ήταν πάντα ο κύριος σκοπός, δουλεύοταν και το παρατηρητικό των παιδιών και μ' αυτό και άλλες πνευματικές ικανότητες.²⁵

Η ίδια, ρηξικέλευθη για την εποχή, αντίληψη διαπνέει τη διδασκαλία του μαθήματος της ζωγραφικής. Για πρώτη φορά ως σκοπός του μαθήματος προσδιορίζεται «η καλαισθητική αγωγή και η αποκάλυψη των κρυμμένων καλλιτεχνικών τάσεων των μαθητριών». Η διδασκαλία γινόταν με ελεύθερο τρόπο και βασιζόταν στην απόδοση φυσικών αντικειμένων, ξεκινώντας από απλά φύλλα και άνθη και προχωρώντας σε ευρύτερες συνθέσεις, κυρίως με διακοσμητικό χαρακτήρα. Ο Δελμούζος αναφέρεται εκτενώς στον ενθουσιασμό των μαθητριών για το μάθημα της ζωγραφικής, ενώ ικανοποιητικές αποδείξεις των αποτελεσμάτων της διδασκαλίας αποτελούν τα μαθητικά έργα που βρίσκονται στο Αρχείο Α. Δελμούζου.

Προβλήματα που αφορούσαν την αποδοχή αυτού του νέου τρόπου εργασίας αναφέρονται τόσο από την πλευρά των μαθητριών, που είχαν συνηθίσει στην αναπαραγωγή προκατασκευασμένων προτύπων, όσο και από την πλευρά των διδασκόντων, που οι εγχαραγμένες νοοτροπίες και η απουσία ειδικής

25. Α. Δελμούζος, *Σαν παραμύθι*, Αθήνα 1911, σσ. 240-241. Βλ. και Χ. Χαρίτος, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου*, ό.π., σσ. 187-188.

παιδαγωγικής κατάρτισης τους τοποθετούσαν μακριά από την αποδοχή της ελεύθερης δημιουργικής έκφρασης στο σχολικό πλαίσιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά το πρώτο έτος λειτουργίας του σχολείου επιλέχθηκε ως δάσκαλος της ιχνογραφίας ο ζωγράφος Ιωάννης Πουλάκος, απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών και καθηγητής σχεδίου στο Σχολαρχείο και την Εμπορική Σχολή του Βόλου. Αν και υπήρξε ικανός θαλασσογράφος, δεν φαίνεται να προσαρμόστηκε στην ατμόσφαιρα διδασκαλίας και δεν κέρδισε την εμπιστοσύνη του Α. Δελμούζου. Έτσι, η διδασκαλία του μαθήματος ανατέθηκε για τις επόμενες χρονιές στη δασκάλα των γαλλικών και υποδιευθύντρια του σχολείου J. Seurin. Και η περίπτωση αυτή αναδεικνύει την ανεπάρκεια των καλλιτεχνών-αποφοίτων της ΑΣΚΤ της εποχής να προσαρμόσουν τη διδασκαλία της τέχνης στον σχολικό χώρο.

Το γεγονός αυτό θα πρέπει ασφαλώς να συσχετιστεί με την απουσία μαθήματος διδακτικής και παιδαγωγικών στο πρόγραμμα της σχολής. Ανάλογο πρόβλημα εμφανιζόταν και στους δασκάλους, από διαφορετική όμως αφετηρία, αφού, στην περίπτωση αυτή, η ανεπάρκεια οφειλόταν στον χαμηλό βαθμό κατάρτισής τους από τα Διδασκαλεία, όσο τουλάχιστον αφορά τη διδασκαλία των εικαστικών μαθημάτων.

Ήδη από την καποδιστριακή περίοδο, λειτούργησε στην Αίγινα ένα είδος Διδασκαλείου, όπου διδασκόταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος.²⁶ Δεν διαθέτουμε πληροφορίες που να παρέχουν μια σαφή εικόνα σχετικά με το πλαίσιο και τη λειτουργία της σχολής, πάντως, σύμφωνα με το πρόγραμμα, συμπεριλαμβάνονταν, μεταξύ εννέα μαθημάτων, το σχέδιο και η ιχνογραφία. Η διδασκαλία του μαθήματος ήταν, όμως, προαιρετική και γινόταν σύμφωνα με τη μετάφραση του *Περί Γραμμικής Ιχνογραφίας* συγγράμματος του Γάλλου Φραγκιέρου.²⁷ Το έτος 1830, ο ζωγράφος Φ. Βότζας δίδαξε το μάθημα της

26. Σχετικά με την κατάρτιση των δασκάλων, βλ., γενικά, Π. Παπακωνσταντίνου, Απ. Ανδρέου, *Τα διδασκαλεία και η ανάπτυξη της παιδαγωγικής σκέψης (1875-1914)*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1992, και Γ. Πυργιωτάκης, *Προβλήματα στην ιστορία της εκπαίδευσης των δασκάλων*, Αθήνα 1981.

27. Σχετικά με το πρόγραμμα της σχολής, βλ. Απ. Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης. Σειρά τρίτη. Τα Περί Παιδείας*, Αθήνα 1968, τ. Α', σσ. 572, 573.

«σκιαγραφίας». Εκτός από τη σχολή της Αίγινας, καθιερώθηκε και ένα άλλο σύστημα ορισμού δασκάλων, μέσω της δυνατότητας που δόθηκε σε αυτοδίδακτους να αποκτήσουν δίπλωμα κατόπιν εξετάσεων. Στις απαιτούμενες γνώσεις για την απόκτηση διδασκαλικού πτυχίου δεν περιλαμβάνονταν η ιχνογραφία, αλλά «στοιχεία καλλιγραφίας».

Το 1834, λειτούργησε στο Ναύπλιο το πρώτο Διδασκαλείο ή «Διδασκαλοδιδακτήριο», σύμφωνα με τις προβλέψεις του νόμου για τη δημοτική εκπαίδευση. Η φοίτηση στη σχολή, η οποία μεταφέρθηκε στην Αθήνα όταν αυτή έγινε πρωτεύουσα, ήταν διετής. Ο νόμος προέβλεπε και τη σύσταση πρότυπου σχολείου για την πρακτική άσκηση των σπουδαστών. Πρώτος διευθυντής υπήρξε ο Ch. L. Korck, υποστηρικτής της εποπτικής διδασκαλίας και της συνδιδασκτικής μεθόδου, ο οποίος αντικαταστάθηκε, το 1835, από τον Κ. Κοκκώνη, οπαδό της αλληλοδιδασκτικής.

Κατά την αρχική περίοδο της λειτουργίας του Διδασκαλείου δεν εμφανίζεται ειδικός καθηγητής της ιχνογραφίας ή της ζωγραφικής, διδάσκεται, όμως, η καλλιγραφία. Το διδακτικό προσωπικό ήταν ελάχιστα καταρτισμένο, «στερούμενο πάσης παιδαγωγικής μορφώσεως», τα διδασκόμενα μαθήματα ελάχιστα και τα εποπτικά μέσα διδασκαλίας άγνωστα. Έτσι, οι απόφοιτοι μόνο βασικές γνώσεις γραφής και αριθμητικής μπορούσαν να μεταδώσουν στους μελλοντικούς μαθητές τους.²⁸ Το έτος 1859 προβλέπονται 9 θέσεις εκπαιδευτικών στο προσωπικό του Διδασκαλείου, μεταξύ των οποίων και ένας «δάσκαλος της Καλλιτεχνίας».

Το 1864, η κακή κατάσταση της εκπαίδευσης αποδόθηκε στο χαμηλό επίπεδο γνώσεων που παρείχε το Διδασκαλείο, άποψη που βεβαίως δεν συμπεριλάμβανε την ευθύνη της κεντρικής εξουσίας για την εγκατάλειψη του σχολικού δικτύου και την οικονομική θέση των δημοδιδασκάλων. Η κατάσταση του Διδασκαλείου τέθηκε προς συζήτηση στη Βουλή, όπου ο υπουργός Α. Πετσάλης κατέθεσε σε σχέδιο ψηφίσματος πρόγραμμα αναβάθμισης, προτείνοντας τη διδασκαλία 8 μαθημάτων, μεταξύ των οποίων η καλλιγραφία και η γραμμική ιχνογραφία. Μολαταύτα, αποφασίστηκε η αναστολή της λειτουρ-

28. Βλ. σχετικά Χρ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, ό.π., σ. 216.

γίας του Διδασκαλείου, η οποία διήρκησε μέχρι το έτος 1878. Κατά το διάστημα αυτό τα διδασκαλικά πτυχία χορηγούσε, ύστερα από εξετάσεις, ειδική επιτροπή. Μεταξύ των ζητούμενων γνώσεων, στις οποίες εξετάζονταν οι υποψήφιοι δάσκαλοι, περιλαμβάνονταν η γραμμική ιχνογραφία και η χειροτεχνία.

Οι επιπτώσεις αυτού του συστήματος επιλογής στην παρεχόμενη εκπαίδευση είναι προφανείς, ιδιαίτερα ως προς τη διδασκαλία εκείνων των μαθημάτων που απαιτούσαν εξειδικευμένες γνώσεις. Στις συνθήκες αυτές αξιόλογη πρωτοβουλία ανέπτυξαν η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, σε μια προσπάθεια κάλυψης του κενού που άφηνε η ανυπαρξία κάθε κεντρικού σχεδιασμού.²⁹⁾

Το ανώτερο σχολείο της Φ.Ε. είχε ήδη αναγνωρισθεί, από το 1861, ως διδασκαλείο θηλέων, ενώ το 1870 η εταιρεία ίδρυσε διδασκαλείο θηλέων στην Κέρκυρα και αργότερα στην Πάτρα και τη Λάρισα. Παράλληλα, ο Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων προχώρησε στην ίδρυση τριτάξιου Διδασκαλείου στη Θεσσαλονίκη. Στο ωρολόγιο πρόγραμμα συμπεριλαμβανόταν η διδασκαλία της ιχνογραφίας και της καλλιγραφίας. Πιο συγκεκριμένα, η ιχνογραφία δασκόταν 5 ώρες (σε σύνολο εβδομαδιαίων ωρών διδασκαλίας για όλα τα έτη 120) και η καλλιγραφία 4.³⁰⁾

Το 1878, με το νόμο ΧΘ', ιδρύθηκε το Διδασκαλείο Αθηνών, το οποίο οργανώθηκε σε νέες βάσεις. Το ωρολόγιο πρόγραμμα προσδιορίστηκε με σχετικό Β.Δ., σύμφωνα με το οποίο διδάσκονταν 23 μαθήματα, μεταξύ των οποίων και η ιχνογραφία και η καλλιγραφία. Οι ώρες διδασκαλίας των μαθημάτων αυτών ήταν 9, σε σύνολο 127 διδακτικών ωρών εβδομαδιαίως και για τα τρία έτη. Σύμφωνα με τα πρότυπα αυτά ιδρύθηκαν Διδασκαλεία στην Τρίπολη, την Κέρκυρα και τη Λάρισα.

Ωστόσο, το πρόβλημα της έλλειψης διδακτικού προσωπικού οδήγησε στην ίδρυση των Υποδιδασκαλείων, με το Ν. ΒΟΘ' του 1892. Τα Υποδιδασ-

29. Σπ. Ευαγγελόπουλος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Αθήνα, 1989, τ. Α', σσ. 109-111.

30. Σχετικά με τα προγράμματα των Διδασκαλείων, βλ. σχετικά, Χ. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαίδευσης*, ό.π., σσ. 235, 236, 239, 243, 244, Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση*, ό.π., σσ. 233-235, Π. Παπακωνσταντίνου, Α. Ανδρέου, *Τα διδασκαλεία*, ό.π., σσ. 109, 113, 116, 117, 118.

σκαλεία ήταν μονοτάξια και σε αυτά δίδασκαν πρωτοβάθμιοι δάσκαλοι, απόφοιτοι των Διδασκαλείων. Η διδασκαλία της ιχνογραφίας προβλεπόταν στο πρόγραμμα μεταξύ 11 μαθημάτων και περιλάμβανε τα εξής:

Στιγμογραφική ιχνογραφία. Αι ευθείαι γραμμαί. Απεικόνισις διαφόρων σχημάτων εξ ευθειών γραμμών συγκειμένων. Καμπύλη γραμμή και απεικόνισις διαφόρων σχημάτων δια της καμπύλης γραμμής διαπεραινομένων. Εξ υποδειγμάτων ιχνογράφησις απλών τοποθεσιών και διαφόρων ειδών φύλλων.³¹

Το 1905, τα Διδασκαλεία Τρίπολης, Κέρκυρας και Λάρισας καταργήθηκαν για λόγους οικονομίας και παρέμεινε μόνο το Διδασκαλείο Αθηνών, το οποίο, το 1910, μετατράπηκε σε τετρατάξιο όπου εγγράφονταν κάτοχοι ενδεικτικού της Β' τάξης του Γυμνασίου. Με το Ν. 381 του 1914, η φοίτηση στα Διδασκαλεία, τον αριθμό των οποίων προσδιόριζε το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο ανάλογα με τις ανάγκες, έγινε τριετής, με δικαίωμα εισαγωγής στους κατόχους ενδεικτικού Β' τάξης του τετρατάξιου ή Γ' τάξης του εξατάξιου Γυμνασίου. Στα Διδασκαλεία θηλέων μπορούσε να προσαρτηθεί από ένα Διδασκαλείο Νηπιαγωγών διετούς φοίτησης.

Το 1923, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι έκτακτες ανάγκες σε διδακτικό προσωπικό που προέκυψαν από τη συρροή των προσφύγων στην Ελλάδα, ιδρύθηκαν μονοτάξια Διδασκαλεία, στα οποία είχαν δικαίωμα να εγγραφούν απόφοιτοι του γυμνασίου. Το 1924, πέρα από τα τριτάξια και μονοτάξια Διδασκαλεία που λειτουργούσαν, ιδρύθηκαν και πεντατάξια και εξατάξια, στα οποία είχαν δικαίωμα να εγγραφούν απόφοιτοι των σχολαρχείων και των εξατάξιων δημοτικών σχολείων αντίστοιχα. Σε όλους τους τύπους περιλαμβανόταν η διδασκαλία εικαστικών μαθημάτων. Σύμφωνα με το αναλυτικό πρόγραμμα μαθημάτων των Διδασκαλείων του 1886, η ιχνογραφία και η καλλιγραφία διδάσκονταν συνολικά, για τα τρία έτη, 6 ώρες σε σύνολο εβδομαδιαίων διδακτικών ωρών 117. Στο Μαρμάσειο Διδασκαλείο Αθηνών, το 1911, οι αντίστοιχες ώρες ήταν,

31. Β.Δ. 7 Απριλίου 1893, «Περί του Οργανισμού των υποδιδασκαλείων και των μετ' αυτών συνημμένων προτύπων γραμματειών», κεφ. Γ', Περί των Μαθημάτων, ΕτΚ, φ. 71, 20 Απριλίου 1893, και Β.Δ. «Περί ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των πλήρων παρθεναγωγείων και των διδασκαλείων των θηλέων», ΕτΚ, φ. 163, 21 Αυγούστου 1893.

για τέσσερα έτη, 9 σε σύνολο 160, ενώ διδασκόταν και η χειροτεχνία, επίσης για 9 ώρες εβδομαδιαίως. Στα πεντατάξια και στα εξατάξια Διδασκαλεία, το μάθημα της ιχνογραφίας, στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και η καλλιγραφία, διδασκόταν συνολικά 8 ώρες, όπως και η χειροτεχνία, στα τέσσερα πρώτα έτη.

Με την ποικιλία αυτή, δημιουργήθηκε ένα μωσαϊκό όσον αφορά παιδαγωγική κατάρτιση των δασκάλων, δεδομένου μάλιστα ότι η εισαγωγή τους στους διάφορους τύπους Διδασκαλείων γινόταν σε διαφορετικά επίπεδα του σχολικού συστήματος. Έτσι, οι δάσκαλοι αποτελούν ένα ανομοιογενές σύνολο από άποψη επάρκειας, που χωρίζεται σε απόφοιτους των Διδασκαλείων, σε εξετασθέντες από επιτροπή, σε υποδιδασκάλους και σε γραμματοδιδασκάλους. Προκειμένου να απαλειφθούν οι αδυναμίες του συστήματος αυτού, με το Ν. 4368 του 1929 τα μονοτάξια Διδασκαλεία καταργήθηκαν και όλα τα πολυτάξια μετατράπηκαν σε πεντατάξια, μέχρι την οριστική τους κατάργηση και την ίδρυση των Παιδαγωγικών Ακαδημιών το έτος 1933.

Σχετικά με την επάρκεια του εκπαιδευτικού προσωπικού που δίδασκε τα εικαστικά μαθήματα στα Διδασκαλεία, οι διάφορες πηγές παρέχουν μόνο σποραδικές και αποσπασματικές πληροφορίες. Η ικανότητα διδασκαλίας των αποφοίτων της Σχολής Καλών Τεχνών θα πρέπει να θεωρηθεί αμφισβητήσιμη, αφού, όπως έχει αναφερθεί, στη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου δεν συμπεριλαμβάνονταν στο πρόγραμμα της σχολής η διδασκαλία οποιουδήποτε ειδικού παιδαγωγικού μαθήματος.

Από το 1836, η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία είχε συμπεριλάβει στους σκοπούς της τη χορήγηση υποτροφιών για το εξωτερικό «προς εκμάθησιν ειδικού τινός μαθήματος, επί τω όρω του να διδάξωσιν αυτό εν τοις σχολείοις της εταιρείας».³² Εξάλλου, σύμφωνα με το νομοσχέδιο Μίληση, του 1878, τα μαθήματα αυτά έπρεπε να διδάσκονται από «ειδικούς διδασκάλους». Το ίδιο προσδιορίζει και ο Ν. ΧΘ' του 1878, με την πρόβλεψη ότι είναι δυνατή η ανάθεση διδασκαλίας σε καθηγητές άλλων δημόσιων εκπαιδευτηρίων. Παρόμοια είναι η πρόβλεψη του Ν. ΩΝΘ', του 1880, σύμφωνα με την οποία η ανάθεση γινόταν σε καθηγητές της μέσης εκπαίδευσης.

32. Θ. Δηληγιάννης, Γ. Ζηνόπουλος, *Ελληνική νομοθεσία από το 1833 μέχρι το 1875*, τ. Στ', Αθήνα, 1875, σ. 532.

Ο Σύλλογος για τη Διάδοση των Ελληνικών Γραμμάτων φαίνεται ότι είχε επίσης αναπτύξει πρωτοβουλίες για την επιμόρφωση του εκπαιδευτικού προσωπικού των Διδασκαλείων από το 1878. Το 1883, με σχετικό διάταγμα, δόθηκαν 6 υποτροφίες εξωτερικού σχετικές με γνωστικά αντικείμενα και εξειδικεύσεις «οία πρέπει να διδάσκονται εν τοις Διδασκαλίοις». Μεταξύ αυτών, η μία αφορούσε τη διδασκαλία της ιχνογραφίας και της καλλιγραφίας. Οι υπότροφοι επιλέχθηκαν μετά από διαγωνισμό, στον οποίο είχαν δικαίωμα συμμετοχής, όσον αφορά τα τεχνικά μαθήματα, φοιτητές τουλάχιστον με διετή φοίτηση σε οποιαδήποτε σχολή του Πανεπιστημίου.³³

Το νομοσχέδιο «Περί Μεταρρυθμίσεως των Διδασκαλείων του κράτους», το οποίο κατέθεσε στη Βουλή ο Γ. Θεοτόκης ως υπουργός, το 1899, πρότεινε την ανάθεση της διδασκαλίας των «τεχνικών» μαθημάτων σε έναν τακτικό καθηγητή, ο οποίος θα δίδασκε τη μουσική και την ιχνογραφία και θα είχε έναν βοηθό υπεύθυνο για τη γυμναστική και την καλλιγραφία. Στη θέση του τακτικού καθηγητή έχουν δικαίωμα διορισμού πτυχιούχοι «των αρμοδίων εκπαιδευτηρίων», χωρίς, βεβαίως, να προσδιορίζονται αυτά, αλλά και «απόσχολοι των Διδασκαλείων». Το νομοσχέδιο του Θεοτόκη δέχθηκε την έντονη κριτική του διδασκαλικού συλλόγου: «δια των περί του προσωπικού διατάξεων [...] την μουσικής [να διδάσκει] ο ιχνογράφος, την καλλιγραφίαν ο μουσικός».³⁴

Με το Ν. ΓΧΣΒ', του 1910, «Περί του εν Αθήναις Διδασκαλείου της Δημοτικής Εκπαιδεύσεως», τα απαιτούμενα προσόντα του διδακτικού προσωπικού είναι σημαντικά αυξημένα. Σε ό,τι αφορά τον καθηγητή της ιχνογραφίας και καλλιγραφίας, δεν απαιτείται ειδική παιδαγωγική κατάρτιση, αλλά πρέπει να είναι απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών, ενώ ο καθηγητής της χειροτεχνίας πρέπει να έχει ειδικές σπουδές σε σχολή του εξωτερικού. Επομένως η διδακτική ικανότητα των καθηγητών των «εικαστικών» μαθημάτων θα πρέπει να θεωρηθεί ανεπαρκής. Έτσι, ολόκληρη την περίοδο φαίνεται να ισχύουν τα όσα αναφέρει ο διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών, σε έκθε-

33. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, ό.π., σ. 181.

34. Θεμ. Μιχαλόπουλος, *Τα περί Διδασκαλείων των αρρένων νομοσχέδια*, Αθήνα 1890, σσ. 25, 26, 41, 42.

σή του για το έτος 1878:

Δυστυχώς αι ωραίοι τέχνη αι ολίγον ή ουδόλως καλλιεργούνται παρ' ημίν εν τοις σχολείοις. Τούτου ένεκα, ούτε σύστημα διδασκαλίας και μέσα αυτής, ούτε πρόσωπα επιτήδεια εις το να διδάσκωσιν αυτό εμορφώθησαν παρ' ημίν. Η διδασκαλία της μουσικής εχώλαινε [...] δι' αγνοίαν του διδασκάλου. Όμοια δύνανται να ρηθώσι και περί της ιχνογραφίας.³⁵

Παρόμοια εικόνα εμφανίζεται και στο σχεδόν ανύπαρκτο σύστημα μετεκπαίδευσης των διδασκάλων. Ουσιαστικά μοναδική εξαίρεση αποτελεί η ίδρυση, με νομοθετικό διάταγμα της 2ας Ιουλίου 1923, ειδικού μονοτάξιου τμήματος στο Διδασκαλείο για την «τεχνική» μετεκπαίδευση των διδασκάλων. Στο τμήμα μετεκπαιδευόνταν 25 δάσκαλοι ετησίως σε δύο κύκλους μαθημάτων, θεωρητικών και πρακτικών. Το πρόγραμμα της επιμόρφωσης αυτής θα πρέπει οπωσδήποτε να θεωρηθεί τομή σε ό,τι αφορά τη διδακτική της τέχνης στην Ελλάδα και περιλάμβανε τα ακόλουθα μαθήματα: γενική παιδαγωγική και διδακτική των τεχνικών μαθημάτων, ειδική μεθοδολογία των τεχνικών μαθημάτων, ειδική μεθοδολογία της προοπτικής, ιστορία των καλών τεχνών, ρυθμολογία, πλαστική ανατομία.

Ο κύκλος των πρακτικών μαθημάτων περιλάμβανε: ελεύθερη ιχνογραφία, ζωγραφική και διακοσμητικές συνθέσεις, γεωμετρικό σχέδιο, πλαστική, χαρτοτεχνία, ξυλοτεχνία, μεταλλοτεχνία, καλλιγραφία.

Το τμήμα αυτό λειτούργησε μόνο για μια τριετία. Το 1926, αποφασίστηκε η κατάργησή του για λόγους οικονομίας και έκλεισε, με τον τρόπο αυτό, άλλη μια «παράδοξη» παρένθεση της εκπαιδευτικής μας ιστορίας.³⁶ Έτσι, για το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου που εξετάστηκε, η διδασκαλία της τέχνης δεν φαίνεται να συναντήθηκε με την ελληνική εκπαίδευση κατά τρόπο ουσιαστικό. Οι ελάχιστες και αποσπασματικές εξαιρέσεις θα πρέπει να αποδοθούν στις βραχύβιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες και τις πρωτοβουλίες μεμονωμένων παιδαγωγών και φορέων που επηρεάζονται κυρίως από το

35. Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδύσεως*, ό.π., σ. 223.

36. *Αυτόθι*, σ. 270.

πνεύμα του «σχολείου εργασίας».

Οι προσπάθειες αυτές δεν θα κατορθώσουν να ανατρέψουν το γενικότερο κλίμα της εποχής. Η έλλειψη στόχων και προοπτικής, το πρόβλημα της χρηματοδότησης των σχολικών μηχανισμών με συνακόλουθα αποτελέσματα την κακή κατάσταση των διδακτηρίων, την απουσία εποπτικού υλικού και τη δεινή οικονομική θέση των δασκάλων συνθέτουν μέρος μόνο της εικόνας. Από την άλλη, βαθιά εγχαραγμένες νοοτροπίες, η ανεπάρκεια των εκπαιδευτικών όλων των βαθμίδων, η παιδαγωγική ανεπάρκεια των καλλιτεχνών, καθώς και η όλη ατμόσφαιρα του σχολείου υπογραμμίζουν την απόσταση ανάμεσα στα, έστω, υποτυπώδη προγράμματα διδασκαλίας και τη σχολική πραγματικότητα.

Έτσι, ο χαρακτήρας της διδασκαλίας των «εικαστικών» μαθημάτων, όπου αυτά δεν εξοστρακίζονται ως περιττή πολυτέλεια, θα προσλάβει τα γενικότερα χαρακτηριστικά της ελληνικής εκπαίδευσης. Μέσα σε ένα κλίμα κλασικισμού και τυποποίησης, θα σταθεί μακριά από κάθε στοιχείο προσωπικής πρωτοβουλίας και δημιουργικής έκφρασης. Πολύ περισσότερο, θα σταθεί μακριά από την παιδαγωγική εκείνη άποψη που θα θεωρήσει την αισθητική αγωγή ως έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες για την επίτευξη των στόχων της εκπαίδευσης.